

प. वा. रा. व. वामनराव कोल्हटकर *

पुस्तुत लेखकाला लिहावयास अत्यंत आवडते, पण लिहावयास अत्यंत अवघड असे जर एखादे चरित्र असेल तर ते रा. व. वामनराव कोल्हटकर ह्यांचे होय. कारण लेखक व परलेकवासी चरित्रनायक ह्यांच्यातील सार्वजनिक संबंधाविषयी महाराष्ट्रांत जो विलक्षण गैरसमज पसरलेला आहे, त्यामुळे लेखकाने लिहिलेले रावबहादुरांविषयीचे चार शब्द कसे बघतील या संबंधाने प्रत्येक वाचकाचा निरनिराळा अंदाज असण्याचा संभव आहे. याकरिता फारशी प्रस्तावना न करिता रावबहादुरांच्या चरित्रांत एकदमच अवगाहन करावे हें चांगले.

रा. व. वामनराव कोल्हटकर यांचा जन्म वा. येथे १० स. १८४६ साली झाला. त्यांच्या वडिलांचे नांव हरिपंततात्या कोल्हटकर व मातुःश्रीचे नांव रमाबाई असे होते. कोल्हटकरांचे घराणे कोंकणांतून वाईस आल्यास त्यावेळी फक्त एकच पिढी झालेली होती. हरिपंत तात्यांचे वडील गोविंदपंत हे प्रथमतः कोंकणांतून वाई येथे आले व वा. येथील वैद्यांच्या खानदानी घराण्याने त्यांच्यावर कृपा केल्यामुळे लवकरच त्यांना वाई येथे सुखाने राहता येऊ लागले. वैद्यांच्या घराण्याविषयी कोल्हटकर कुळांतील प्रत्येक जातीच्या ठिकाणी जन्मसिद्ध मिमिकी वागत असते याचे कारण गोविंदपंत काळावर त्या घराण्याचे झालेले उपकार हेच होय. या उपकारांची फेद करण्याकरिता गोविंदपंत कका व त्यांचे चिरंजीव नारोपंत, हरिपंत, चिमणाजीपंत, व महादेवशास्त्री यांनी आपले तन मन धन खर्च केले व रा. व. वामनराव यांनाहि वैद्य घराण्यांतील मुलांना शिक्षण देण्याच्या कामा आर्थिक साहाय्य करण्यांत अत्यंत आनंद वाटत असे. वैद्य घराण्यांतील एका दत्तविधानासंबंधी भाऊवंदांच्या विशद खटपटीमुळे एकदां एक आणीबाणीचा प्रसंग आला असतांना तो केवळ कोल्हटकर मंडळींनी अभिधात मेहनत व अनेक युक्तिप्रयुक्ति केल्यामुळेच टळला.

वामनरावजीचे वडील हरिपंत हे अतिशय भोळे व साधे असत. अगोदर हे नाकांत बोलत व त्यामुळेहि अभ्यावहारिकपणाचा त्यांच्यावर शिक्का येण्यास तितकी जास्त मदत होत असे. त्यांचे वडील बंधु नारोपंत हे अत्यंत व्यवहारचतुर होते.

* मनोरंजन.

व कनिष्ठ बन्धु महादेवशास्त्री हे त्यावेळच्या नामांकित लोकांत प्रमुख होते. त्यामुळे हरिपन्त सात्याकडे घरची व्यवस्था, देवाची अर्चा व वैद्यधर्मातील खाजगी देस-रेख हीच कामे साहजिकपणे आली. ही कामे ते फार सचोटीने व भाविकपणाने करीत. त्यांची सचोटी इतकी असे की, वैद्यांच्या देवाकरिता वैद्यांच्या बागेत तोडलेली फुले ते आपल्या देवाकरिता कधीहि घरी आणीत नसत. ते रात्री चाळ घांधून मज्जन करीत व त्यावेळी फार प्रेमाने गात. त्यांनी आपले आयुष्यहि संन्यास घेऊनच संपविले.

वामनरावजींना आपल्या मातापित्यांचा विरह साधारणतः लवकरच झाला. त्यांच्या वेळेपर्यंत कोल्हटकर घराण्याचा पसारा बाईत बराच वाडला होता व वडील माणसे, मुलेबाळे, सोयरी धायरी मिळून चाळीस माणसे कोल्हटकरांच्या घरांत असत. या चाळीस माणसांत वामनराव हेच सर्वांत धाकटे असत व त्यामुळे ते सर्वांचेच लगडके होते. ते मोठे होण्याच्या सुमारास त्यांचे चुलते महादेवशास्त्री कोल्हटकर हे अकाली मृत्यु पावले व त्यामुळे कोल्हटकर घराण्यांत मोठाच आकांत उडाला. कौटुंबिक नागरिक प्रतिष्ठेहून एक पायरी वर चढून सार्वजनिक कार्यांत पुढाकार घेणारे महादेवशास्त्री हेच कोल्हटकर घराण्यांत पहिले झाले. पूर्वपद्धतिप्रमाणे उत्तम प्रकारचे शास्त्राध्ययन करून महादेवशास्त्री आपल्या प्रपंचास सुरवात करणार तोच सुप्रसिद्ध कॅम्ब्रीसाहेब यांनी त्यांना उपदेश केला की, “महादेव, तू असा अंगावर शाल-जोडी घेऊन फिरास तर लोक तुला विद्वान् म्हणतील, परंतु तुझ्या गुणांचे खरे चीज म्हाबयाचे नाही. यासाठी तू इंग्रजी शीक व आधुनिक विद्यांत पारंगत होऊन जगाच्या समोर ये.” महादेवशास्त्र्यांना हा उपदेश संतोषांत पडला व प्रौढ वयांत इंग्रजी शिकण्यास सुरवात करून ते सगळ्याने पुढे सरसावले. त्यावेळी महादेवशास्त्र्यांचे नांव माहित नाही असा एकहि सुरक्षित मनुष्य नव्हता, व अजूनहि त्यांची आठवण करून गद्दिवरून जाणारे लोक बृद्ध पिढीत आढळतात.

महादेवशास्त्री हे विद्याखात्यांत नोकरी करवचास लागून डेप्युटी इन्स्पेक्टर जागेपर्यंत चढले, व त्या जागेवर असतानाच त्यांचा अकाली अन्त झाला. तथापि महाराष्ट्रांत जो त्यांचा त्या वेळी लौकिक शाल तो ते “लोकोत्तर वक्ते” या नात्याने झाला. त्यांच्या वक्तृत्वाची पुष्कळ वर्णने मार्गे ऐकू येत व “निबंधमाले”-समुदाय त्यांच्या वक्तृत्वाबद्दल उल्लेख आलेले आहेत. त्यांच्या वक्तृत्वाचा मुख्य गुण

म्हणजे वाणीचा अप्रतिहत प्रवाह आणि बोलण्यातील अप्रतिम माधुर्य हे होय. त्यांच्या बोलण्याने धोत्यांचे मन इतके तल्लीन होऊन जात असे, की, त्यांचे भाषण कितीही वेळां ऐकले तरी त्यांची तृप्ति होत नसे. आपल्या महाराष्ट्रांत वक्तृत्व-गुणांचा साधारणतः तुटवडाच आहे. या कामांत फार पुढे गेलेले मराठी वंगाली व्यक्ती. पण अशा तुटवड्यांत मुद्दां त्यांनी वक्तृत्वाबद्दल आपले नांव गाभिले अशा लोकांत महादेवशास्त्री यांची गणना आहे.

हा त्यांचा लौकिक हर्षाच्या पिढीपर्यंत चालत येणे अर्थात्च शक्य नाही. कारण वक्तृत्व व गायन यांना असा शापच आहे, की, त्यामुळे त्यावेळचे लोक थकव्यावयाचे, पण तो लौकिक त्याच पिढीत लुप्त व्हावयाचा. प. वा. भाऊराव कोल्हटकर यांच्या गायनाने एकदाही महाराष्ट्र देश नागासारखा डुलत होता. त्यांच्यासारख्या गाण्याच्या मुभाधरा महाराष्ट्रात आजपर्यंत पुन्हा लाभल्या नाहीत, पण त्यांच्या या लौकिकाची आज काय मूल्य आहे? आज त्यांच्या गुणांची फारच थोड्या लोकांना कल्पना आहे, व आणखी एक पिढी जाऊन म्हणजे कुठले भाऊराव आणि कुठले कोण? वक्तृत्व व गायन यांच्यावर असा शाप असल्यामुळे महादेवशास्त्र्यांचे नांव आज जवळ जवळ लुप्तच झालेले आहे. त्यांचे नांव महाराष्ट्रांत जर काही चरणांनी रहाणार असेल तर त्यांनी केलेल्या "अधेलो" नाटकाच्या सर्वमान्य भाषांतरा ठेच होय. हे भाषांतर अ. नुरस व समर्पक झालेले आहे, व देव-राजाच्या अधेलो नाटकाच्या रंगवृत्तीचा पायाहि महादेवशास्त्र्यांचे भाषांतर आहे. या काही गोष्टी ही की, या भाषांतराचा लौकिक अनुभवण्यास शास्त्रीयुवा जगले नाहीत. भाषांतर छापल्यान्यापर्यंत जाण्याच्या आंतच त्यांना मृत्यूने गांठले व त्यांच्या पश्चात त्यांचे भावे प. वा. जनार्दन सत्ताराम गाडगीळ यांनी ते भाषांतर छापून प्रसिद्ध केले.

महादेवशास्त्री वारले तेव्हा त्यांची अल्पवयी द्वितीय पत्नी हयात होती. तिला काहीएक मूल्याळ नसल्यामुळे सर्वांचा लाडका वामन बाला तिच्या मांडीवर दत्तक देण्यांत आले. वामनरावाचे बंडाल बंधु म्हणराव हे त्या वेळी ग्रीड झाले होते, आणि वामनराव हे प्रवेशपरीक्षा संपवून एल्फिन्स्टन कॉलेजमध्ये शिरावयाच्या वेतांत होते. महादेवशास्त्र्यांच्या मृत्युमुळे कोल्हटकरांच्या घरांत पैशाचा ओष जरी कमी झाला तरी वामनरावांच्या चुलत्यांनी त्यांची कोणत्याहि प्रकारे नाउमेद होऊ दिली

नाही. तथापि एकदोन वर्षांच्या आतच त्यांना प्रकृतीच्या अस्वास्थ्यामुळे कॉलेज सोडून यावे लागले. यावेळी मुंबईत डॉ० भाऊ दाजी हे होते, व त्यांचा आणि महादेवशास्त्र्यांचा फार स्नेह असल्यामुळे वामनराव हे त्यांच्याकडे नेहमी जात. एके दिवशी वामनरावांची तब्येत बिघडल्यामुळे ते प्रकृति दाखविण्याकरिता भाऊ दाजी यांकडे गेले. भाऊ दाजी यांनी त्यांची तब्येत पाहून अतिशय भ्यालेला चेहरा दिसावला व ते म्हणाले “वामन, तू आतांच्या आतां कांय आपल्या घरी जा. तुझ्या छातीत बिघडलेले आहे व तू एकदोन महिन्यांचाच सोबत आहेस.” यावेळी वामनराव जे घरी गेले ते पुन्हा कॉलेजमध्ये आले नाहीत. यापुढे ते सरकारी नोकरीत शिल्ले व महात्मारपणापर्यंत त्यांची निकोप प्रकृती होती. वामनराव भाऊ दाजींची ही गोष्ट ते मोठ्या विनोदाने सांगत, व भाऊ दाजींच्या “छातीच्या दुखण्याचे” व “एक दोन महिन्यांच्या” घास्तीचे अत्यन्त गंमताने वर्णन करीत.

ह्याच घुमारास वामनरावांचे दुसरे जुल्ले चिमणार्जुन हे हि वारले, आणि त्यांचे सर्वात बडील जुल्ले नारोपंत यांनी उतार वयामुळे संसार सोडून चतुर्भाषम घेतला. भाऊदाजींच्या चिक्लिसेमुळे वामनराव घाबरलेले, पत्नी ग्रीड होत चाललेली आणि नोकरी बघण्याची आवश्यकता उत्पन्न झालेली, तेव्हा ह्याच वेळी त्यांच्या एकएक बडील माणसाचा आधार तुटला. ही मोठीच आपत्ति होती, परंतु त्यावेळी नारोपंतांचे चिरंजीव बळवंतराव यांनी आपल्या अंगावर सर्व कुटुंबाचा भार घेऊन कुटुंबातील माणसांची नीट काळजी घेतली व वामनरावांना बडिलांप्रमाणे वात्सल्य दाखवून त्यांना सर्वप्रकारे धीर व द्रव्याचा आधार दिला. ही आणीबाणीची वेळ बळवंतरावांच्या मदतीमुळेच निभावली गेली या गोष्टीचे स्मरण वामनरावांना शेवटपर्यंत होत असे व बळवंतरावांना ते नेहमी बडिलांप्रमाणे मान देत. बळवंतरावांच्या व त्यांच्या वयांत अंतरहि फार असल्यामुळे या प्रेमळबंधूंच्या जोडीत एकापशी वात्सल्य व दुसऱ्या पक्षी सन्मानबुद्धि फार शोभत असे. बळवंतरावांची व वामनरावांची मते फारशी कधीच जुळली नाहीत व ते दोघे जेव्हा वर्षे सहा महिन्यांनी एकमेकांना भेटत, त्यावेळी आवेशाच्या वादविवादांत त्यांचा दिवसच्या दिवस मोठे, तथापि, या मतभेदांमुळे त्यांच्यांत द्विधाभाव कधीच आला नाही. ते शेवटपर्यंत एकमेकांवर अतिशय प्रेम करीत व बळवंतरावांच्या वृद्धापणाची शेवटची दहा-पंधरा वर्षे वामनरावांच्या आधारांमुळेच मुन्नांत गेली.

बळवंतरावांना शिक्षणाचा लाभ फारसा झालेला नव्हता. ते आणि महादेव-शास्त्री हे जरी जुलै-पुतणे होते तरी त्यांची वयें जवळजवळ सारखीच होती. घरातील गरीबीमुळे ते तेराव्या वर्षी नोकरीकरिता बाहेर पडले, व वेळगांव वगैरे काणी नारीकसारीक सरकारी नोकऱ्या करून पुढे ते प्रसिद्ध इन्व्हेस्टिगेशनमध्ये कारकून झाले. यावेळच्या रा. व. गोपाळाव हरि देशमुख वगैरे मंडळीच्या व जुन्या पेशवाई कागदपत्रांच्या पुष्कळ गमतीच्या गोष्टी ते सांगत असत. सत्तावत सालच्या बंडाच्या वेळी ते वेळगांव येथेच होते, व एके दिवशी 'ज्ञानप्रकाशात' त्या बंडाच्या बातम्याविषयी गप्पा मारीत बसल्यामुळे तेथेच्या तोंडी जावयाची आपणांवर पाळी कशी आली व ती वाट घुरोपियन अधिकाऱ्याच्या मध्यस्तीमुळे कशी टळली ही भीतिप्रद हकीगत ते वर्णन करीत. यानंतर ते सांगली संस्थानात मामलतीवर गेले व तेथे बरीच वर्षे होते. पुढे तात्यासाहेब सांगलीकर यांच्यावर गंडांतर येऊन त्यांची अधिकारसूत्रे जेव्हा काही काळपर्यंत काढून घेण्यांत आली तेव्हा यांचा व नोकरीचा संबंध जो सुटला तो कायमचा सुटला. यावेळी एक बडे ब्राह्मण अधिकारी व एक बडे युरोपियन गृहस्थ यांनी तात्यासाहेब सांगलीकरांच्या विरुद्ध साक्ष देण्यासाठी बळवंतरावांचे मन वळविण्याचा अतिशय प्रयत्न केल्या, व यावेळी बळवंतराव त्या गोष्टीला कबूल होईनात त्यावेळी "बळवंतराव लक्षांत ठेवा, यामुळे तुमचे मोठे नुकसान होईल" अशी त्यांना धमकी देऊ लागले. बळवंतरावांनी उत्तर केले, "माझे नुकसान ते तुम्ही काय करणार? माझी मामलेदारी काढाल हेंच की नाही? पण त्याची मला कांहीच भीति वाटत नाही. लोक मला उघांपासून कदाचित् मामलेदार म्हणणार नाहीत, पण बळवंतराव कोल्हटकर येवढे खास म्हणतील."

बळवंतराव जरी शिकलेले नव्हते, तरी अतिशय बहुभुत होते, त्यामुळे हे शिकलेले नाहीत, असा कोणालाहि संशय येत नसे. त्यांच्याशी निकट संबंध येणाऱ्या मनुष्यांना सुद्धा त्यांना ईंग्रजी येत नाही हें लवकर उमगत नसे. शिवाय वक्तृत्वाबद्दल जेहि फार प्रसिद्धी होती. दहा दहा हजार लोकांच्या प्रेक्षकसमुदायाला त्यांनी आपल्या खुल्या व तडफदार वक्तृत्वाने शांत केल्याची उदाहरणे आहेत. त्यांनी आपल्या उत्तर वयाची शेवटची बीस पंचवीस वर्षे स्वतंत्र उद्योग, सार्वजनिक कार्ये, काव्य, वक्तृत्व आणि वर्तमान-पत्रांत लेखन यांत घालविली. यावेळी वामनरावांच्या द्रव्यसहाय्याचा त्यांना मोठा आधार असे. ते वामनरावांना नेहमी एकेरी हांका

मारीत व वामनराव एवढे समाजसुधारक, पण वळवंतरावांचा सन्नास त्यांना फार आनन्दाचा वाटे.

वामनराव नोकरी शोधायचास लागले त्यावेळीं इकडच्या माणसांना नागपूर वऱ्हाडाकडे सरकारी नोकऱ्या लवकर लागत, यामुळे त्यांनी नागपुराचाच मार्ग सुधारला व तेथील नील सिटी स्कूलचे ते हेडमास्तर झाले. शिक्षक या नात्याने त्यांचा सैफिक चांगला झाला, पण पुढे त्यांचा न्यायखात्यांत शिरकाव झाल्यामुळे ती नोकरी त्यांनी सोडून दिली. ती जागा पुढे प. वा. वामनराव यांनी ओक घांता मिळाली. पुढे दोन तीन वर्षे ते न्यायखात्यांत होते, पण पुढे एक युरोपियन आचार्य त्यांना कांही अपसंघर्ष झाल्यामुळे त्यांनी त्या जागेचा राजीनामा दिला. यापुढे त्यांनी वकीलीचा अभ्यास करून वकीलीची परीक्षा दिली व कांही वर्षे वकीलीहि केले. पण वकीलीच्या धंद्याची ती कधीच तन्मय झाले नाहीत. संकोची स्वभाव व विनवर्दकी वृत्ति यामुळे वकीलीच्या व्यवसायास ते स्वभावानेच योग्य नव्हते व जरी त्यांना वकीलीत पैसा मिळता तरी वकीली केव्हां सोडीत असे त्यांना घाटत असे. आपल्या वकीलीच्या पहिल्या 'केस'ची हकिगत ते मोठ्या मोजेने सांगत. केस पुकारल्याबरोबर ते कोर्टात गेले व घरी तयारी करून जेवल्याप्रमाणे त्यांनी आपली केस कोर्टापुढे माण्डली, येथपर्यंत ठेक झाले पण पुढे विशद वकीलाचे भाषण झाल्यावर त्याला प्रत्युत्तर द्यावयास जेव्हा कोर्टाने बोलावले त्यावेळी वामनराव सांगत, की मी अगदीच गडबडलो, कारण उत्तराला प्रत्युत्तर द्यावे लागते ही कल्पनाच मला नव्हती व म्हणून त्याची तयारी घरी कांहीच केलेली नव्हती.

वकीलीवर प्रेम नसल्यामुळे वामनराव पुनः नोकरी शोधायचास लागले व लवकरच त्यांना एक्स्ट्रा असिस्टंट कमिशनरची म्हणजे हुजुर डेप्युटी कलेक्टरची जागा मिळाली. या जागेवर त्यांनी दहा बारा वर्षे घालविली व इतक्या मुदतीत मध्यप्रांतांतील पुष्कळ शहरी त्यांना काम करण्याचा प्रसंग आला. यापुढे ते स्मॉल-कॉज कोर्टाचे जज झाले आणि एतद्देशीय लोकांना सेशनस जज नेमण्याचा ठराव ज्येष्ठ वकील मध्यप्रांतांत प्रथम अंमलांत आला त्यावेळी त्यांना सेशनस जज्याची जागा मिळाली. यावेळी त्यांना बाराशें रुपये पगार होता व या जागेचे काम दक्षतेने करून युरोपियन लोकांपेक्षा आपले लोक या कामाला यत्किंचितही कमी लायले नाहीत असे त्यांनी सरकारची खात्री पटवून दिली. वामनरावांनी यावेळी दाखविलेल्या

हुतांचेच सेवान्वय जज्जाची जात आपल्या लोकांच्या पदरांत कायमची पडली. आतां नागपुरच्या हायकोर्टातहि आपल्या लोकांची नेमणूक होऊं लागलेली आहे.

तथापि सेवान्वय जज्जांच्या क्रमाची दगदग त्यांना पुढे पुढे सोसवेनाशी सारली व सरकारला विनंती करून त्यांनी त्या जागेवरून स्मॉलज्जेज कोर्टांच्या जज्जांच्या आठवीं रुपये पगाराच्या जागेवर आपली बदली करवून घेतली व तेथे ते पेन्शन घेईपर्यंत होते. त्यांनी पेन्शन घेतल्यानंतर सरकारने त्यांच्या सन्मानार्थ एक स्पेशल ठराव काढला व त्यांचा उत्तम शब्दांनी गौरव केला. हिंदु अम्मलदारांच्या सन्मानार्थ असा गौरवपर ठराव यापूर्वी कधीहि निघाला नव्हता. ते कांही दिवस बस्तर संस्थानचे दिवाण होते व इ. स. १८९७ साली त्यांना सरकारने रावबहादुर ही पदवी दिलेली होती.

वामनरावांचे नाकरीपेशांचे चरित्र याप्रमाणे आहे. हे मुद्दा कांही कमी अभिमानास्पद नाही व त्यांतल्याहि बऱ्याचशा गोष्टी लक्षांत ठेवण्यासारख्या आहेत. तथापि त्यांचे मध्यप्रांताच्या इतिहासांत जे महत्त्व आहे, ते यासुद्धे नव्हे तर ते कळकळीचे समाजसुधारक होते म्हणून होय. बकिली सोडून ते एकट्या असिस्टंट कमिशनर झाले. त्या सुमारास त्यांची प्रथम पत्नी वारली व त्यांना पुनः लग्न करण्याचा प्रसंग आला. यावेळी त्यांचे वय ऐन तारुण्याचे होते, मुकतीच चांगल्या दर्जाची नोकरी लागलेली होती व सर्वप्रकारे त्यांची भरभराट होती. त्यावेळी एखाद्या कुमारीशी जर त्यांनी लग्न केले असते तर त्यांचा बयाच्या दृष्टीने मुद्दा ते बिलग दिसले नसते. पण सुवर्णत एलिफन्टन कॉलेजमध्ये असतांना सामाजिक सुधारणेचे जे ध्येय त्यांच्या मनावर विचलेले होते ते इतके प्रबल होते, की कुमारीशी लग्न करावयास त्यांचे मन मुळीच तयार होईना. आपण इतके दिवस समाजसुधारक म्हणून नाचलो आणि आतां ऐनवेळी माघार घेणे म्हणजे अतिशय कमीपणा आहे असे त्यांना वाटू लागले व एकीकडे बडीलधारे लोक त्यांच्याकरिता नववधू शोधीत असता त्यांनी गतभर्तृकेशीच विवाह करावयाचा आपला निश्चय कायम केला. यांनी त्यांना अडचणी फार होत्या. कारण, मागे सांगितल्याप्रमाणे त्यांचे चुलते नारोपंत ह्यांनी संन्यास घेतलेला होता. बळवंतराव अनुकूल नव्हते, कृष्णराव अरंयंत प्रतिकूल होते, व त्यांच्यावर अपत्याप्रमाणे प्रेम करणारी त्यांची आत एस्. झाल्यापाहि म्हणजे महादेवशास्त्र्यांची गतभर्तृका भगिनी, हिचे मन दुखाविणें म्हणजे

एका प्रेमळ अंतःकरणाला जबरदस्त धक्का दिल्याप्रमाणे होते. पण हे विचार बाजूला ठेवून त्यांनी पुनर्विवाह करण्याचाच आपला निश्चय कायम केला, व तो अनन्यंतहि आणला.

त्यांनी जी वधू घोडून काढली ती देशस्थ घराण्यांतली होती. सोलापुराजवळ एका खेऱ्यांत एका कुलकर्ण्याची मुलगी पाळविधवा झालेली होती व तिच्या मावशीने तिचे मन पुनर्विवाह करण्यास उद्युक्त केले होते. वामनराव पुनर्विवाह करण्यास तयार आलेत असे कळल्यावरून तिने हे लग्न जमविले, व भाचीला तिकडे पाठवण्याची तजवीज केली. वामनरावांची ही नववधू गौरवण होती. रूपानेहि ती अगदी सामान्य होती. ती पुनर्विवाह होऊन बरी आली तेव्हा खेडवळ भाषा बोलत होती, कोनी, तुम्हांसाठी, आम्हांसाठी, इत्या, इचार असे शब्द बोलत होती. उलटपक्षी वामनराव अतिशय देखणे व उमदे असत. त्यांची राहण्याची पद्धतीहि रुबावदार होती. तेव्हा अशा अशिक्षित वधूबरोबर संस्कार धाटण्यांत त्यांना प्रथम पुढाकार पडले. तथापि त्यांनी तिकडे दुर्लक्ष करून आपले तत्त्व ठेवित आणले, व आपल्या मनाची शायाळी मिळविली.

हे इतक्या विस्ताराने सांगण्याचे कारण इतकेच, की, वामनरावांचा पुनर्विवाह हे कोणत्याहि अंगोदरच्या अविचाराचे निराकरण नव्हते. हा तत्त्वप्रतिपालनाकरिता स्वतःचे असुख पत्करूनमुद्रां बुद्धिपुरस्तर केलेला विवाह होता. वामनराव नागपूरचे होते, वधू सोलापुराजवळ होती; वामनराव कोकणस्थ होते, वधू देशस्थ होती; वामनराव देखणे होते, वधू कुरूप होती; वामनराव सुशिक्षित होते, वधू अशिक्षित होती; पूर्वी एकमेकांचीच काय पण उमरावांच्या कुळातीलमुद्रां एकमेकांची दृष्टभेद होण्याचा संभव नव्हता. तथापि केवळ तत्त्व म्हणून वामनरावांनी हा पुनर्विवाह केला. आपल्या पत्नीची शिक्षण्याची बगिरे व्यवस्था करून कांही काळाने वामनरावांनी तिला उत्तम सुविधा बनविली, पण त्या गोष्टीला मुद्रां दहा पंधरा वर्षे लागली.

ज्या एका गोष्टीमुळे वामनरावांच्या चरित्राला सार्वजनिक स्वरूप आलेले आहे व जी गोष्ट घडले नसती तर कदाचित् वामनरावांच्या मनोधैर्याची कसोटी कधीहि लागली नसती त्या गोष्टीचा व देशस्थच्या आयुष्यातील दुर्दैवतम आपत्तीचा अत्यंत निकट संबंध असल्यामुळे त्या संबंधाने समतोल मनाने लिहिणे खरोखर अशक्य आहे. कारण वामनरावांची प्रथम पत्नी हीच लेखकाची माता होय.

व लेखकाचा जन्म होऊन दोन ११ साली नाहीत तोच त्या मुलाचे लेखकत्व नैत्यामुळे 'माता' या पवित्र शब्दांत कविवर्णनातील ज्या संस्कारांपासून वामनराव असतात त्या सर्वांना पारखे होऊन त्यांचे हल निवेदाचे लेख निःशस्त्र राहिल्या- पलीकडे त्याच्या विव्दल चिंतांत दुःख काहीएक साधन राहिल नाही. जिथे वामनरावाच्या चरित्राचे अत्यंत उदात्त स्थल तेथेच लेखकाच्या अत्यंत हृदयवत्क आपणातीत संबंध, अशी सुस्पष्टि असल्यामुळे हा प्रसंग लिहीत असता लेखकाचे मन ठिकाणावर नसतं हे साहजिक आहे. तथापि हृदयाची ही सत्यवत्त व वामनरावांच्या द्वितीय पत्नीची असलेले त्याचे सापल मातृत्वाचे स्वरूप ही कथात जेव्हा सुद्धा लेखकस असे आनंदाने सांगितसे वाटते की वामनरावांची ही द्वितीय पत्नी अत्यंत थोर होती. वामनरावांच्या शिक्षणाखाली ही उत्कृष्ट रीतीने तयार झाली, व त्यांच्या संगतीने तिचे सर्व उत्तम गुण विकास पावले. तिच्या ती पूर्वीची अशिक्षित भावा तर बदललीच, परंतु तिची शक्ति, चालचलणूक, तिचे प्रतिष्ठित वर्तन, तिचा नैतिक दरास, तिची शिस्तोची राहणी, तिची टोपटिपीची करणी, तिचा दयाळू स्वभाव व तिची तीव्र बुद्धि, यांचा वामनरावांच्या संसारवर इतका सुरेख परिणाम झाला की वामनरावांची पत्नी त्यांना आदर्शभूत होऊन बसली. साधारणतः पुनर्विवाहित क्रियासंबंधाने अशी समजूत आहे, की, त्यांचवचाल, नटव्या व चोचलेखोर असतात. पण वामनरावांच्या पुनर्विवाहित पत्नीचे वर्तन या सर्व आरोपांना अगदी हाणून पाडण्यासारखे होते. तिच्या वर्तनाने चोचले तर मुळी नव्हतेच पण उलट ती इतक्या उदार वृत्तीने वागे, की, चोचलेदार क्रियांना तिच्यापुढे येण्याची सुद्धा भीति वाटत असे. वामनरावांचा स्वतःचा पुनर्विवाह झाल्यानंतर पुनर्विवाहाच्या चळवळीचा त्यांना पुढाकार घेऊन निदान चाळीस पचास पुनर्विवाह तरी घडवून आणले असतील. या पुनर्विवाहित क्रियांना वामनरावांची स्त्री आदर्शमागे पाटे, व त्यांपैकी बहुतेक क्रिया माहेरपणाकरिता वामनरावांच्या घरी येत. या सर्वांविषी वामनरावांची स्त्री फार प्रेमळपणाने वागे व इतर क्रियांचाहि तिने आपण सुधारक या अभिमानाने कधीहि अपमान केला नाही. लेखकाचा व या थोर स्त्रीचा सापल मातृत्वाचा संबंध असतां हि त्याच्याशी ती वागण्याचा गुलपणाने वागली, की, तिची स्मृति त्याच्या पुढून हलणे कधीहि शक्य नाही. अगदी खरे बोलावयाचे मजे बडिल्यापेक्षां हिच्यापुढे आम्हाला मोकशेपणा वाटे व ती जेव्हा जेव्हा अगदी झाल्या अंतःकरणाने बोले, आपल्या सर्व काळज्या संकोच न बाळगतां सांगे, मनाच्या अगदी खोल

पड्यांत लेखकास विश्वासातें घेई, त्याच्या भावी आयुष्याविषयी प्रेमळपणानें चर्चा करी, काव्यव्यासंगांत त्या जरोवर रगे. मार्क्सवादीक प्रश्नांवर निर्भीडपणे बोले, राष्ट्राविषयी स्वाभिमानाच्या गोष्टी आणि परमेश्वराच्या थोरवीविषयी अंतःकरण ठिपकण्याइतक्या भक्तीनें बोले, त्यावेळी उच्च वातावरणांतील पवित्र शौपाक्यावर आपण आनंदानें शोकेंच घेत आहोंत की तब, असें वाटे.

वामनराव कोल्हटकरांनी पुनर्विवाह करण्यांत एवढासा मोठा पुरुषार्थ कोणता केल्या असें सध्यांच्या तदुपलब्ध लेखांना वाटण्याचा संभव आहे. कारण सध्या पुनर्विवाह होणे हें फारसे कठिण राहिलेले नाही. या कामास पुरुष व स्त्रिया आतां विशेष प्रयासावांचून तयार होतात व पुनर्विवाहित जोडप्यांवर आतां समाजाचे विशेष दुःसह संकटें कुठेंही येत नाहींत. आतां पुनर्विवाहाच्या दिग्दर्शकच्या सुधारणा ही, ज्या त्या वेळच्या अत्यंत आघावादी सुधारकांच्या सुद्धां कल्पनेंत येत नव्हत्या, त्यादि प्रत्यक्ष घडून येऊं लागल्या आहेत. वामनरावांनी पुनर्विवाह केला त्यावेळी तरी मार्टिन् ल्यूथरप्रमाणें पुनर्विवाहित जोडप्यांचा छळ व यमघातना होत होत्या असे आमचें म्हणणें नाही. इंग्रजी अमलाखाली सामाजिक सुधारणा करण्यापेक्षा पूर्वीच्या स्वराज्याच्या अमलांत समाजसुधारणा करावयास निघालेल्या लोकांवर जास्त संकटें आलीं असती व तीं सहन करणें मात्र खरें वीरत्वाचें झाले असतें. इंग्रजी अमलाचा जबरदस्त जोर समाजसुधारणेला असल्यामुळे समाजसुधारकांचा जो 'छळ, छळ,' असें म्हणतात ते सुसह्य खरचटणें असतें, त्याच्या योगानें प्राणघातक जलमा होत नाहींत असेंच आम्हांला वाटतें. इंग्रजी अमलाखाली समाजसुधारकांना भोगावा लागणारा त्रास व राजकीय सुधारणाप्रवर्तकांवर याच अमलाखाली ओढवणारे प्रसंग यांत जर्मन-अस्मानाचें अंतर आहे यांतहि संशय नाही. पुनर्विवाह केल्यामुळे रा. व. वामनराव यांना अत्यंत छळ सहन करावा लागला व त्यामुळे मार्टिन् ल्यूथरप्रमाणें त्यांना प्राण बचावण्यासाठी धांवपळ करावी लागली असेंहि आमचें म्हणणें नाही, पण या सर्व गोष्टी कबूल केल्या तरी रा. व. वामनराव यांच्या पुनर्विवाहांत एक अत्यंत उच्च तत्त्व शिल्पक राहिले, आणि ते हे की ते बोलल्याप्रमाणें चालले.

आणि मागे सांगितल्याप्रमाणें बोलण्याप्रमाणें चालण्यास भाग पडेल असेंहि त्यांच्या परिस्थितीत कांही एक नव्हतें. ते जे बोलल्याप्रमाणें चालले ते केवळ स्वसंतोषानें, व कर्तव्य म्हणून चालले. आपण बोलल्याप्रमाणें चाललो नाही तर आपली विवेकदेवता आपल्याला दोष देईल या एवढ्याच बुद्धीनें ते बोलल्याप्रमाणें

चालले. विवेकबुद्धीचा आशयार्थ या पद्धतीने त्यांना या पुनर्विवाहात कांहीएक मिश्रवाचाने नव्हते. केलेल्या परीक्षेची जास्ती मुख्यत्वर, मुख्यपक्ष व उच्च कुळांतील प्रधान वधू त्यांना सहज मिश्रवाचानेच होत्या. ते तरुण होते, धीमेत होते, त्यांना लग्नाची कोणतीच अडचण नव्हती; पुनर्विवाह करून त्यांना आर्थिक व व्यावहारिक दृष्ट्या कांहीएक मिश्रवाचाने नव्हते; उलट शूद्र शुल्ले, बन्धु, आसर्ग, मित्र आणि स्नेही यांची सहाय्यभूति गन्वावयाची होती. पण आपण जे बोललो ते खरे करून दाखविण्याकरिता, स्वतःची इमानी राष्ट्रव्याकरिता, आपल्या तत्त्वांना जागृव्याकरिता, त्यांनी सर्वे इतर मोठे बाजूला सोडून पुनर्विवाह केला. आणि हा पुनर्विवाह करण्याकरिता त्यांना प. वा. महादेव गोविन्द रानडे यांच्याकडून उत्तम प्रेरणादान मिळाले. प. वा. रानडे यांच्यासंबंधाने त्यांची अत्यंत भक्ति होती. या पृथ्वीवर जे जे कांही उज्ज्वल, ज्ञानयुक्त, प्रगतिबोध्य, तळपणारे व सर्वोत्कृष्ट असे देशप्रेमाचे लेणे आहे ते सर्व महादेव गोविन्द रानडे हेच आहेत अशी त्यांची दृढ समजूत होती व या समजूतीस अनुसरून ते पृथ्वीत रानड्यांना किंवा स्वर्गात देवाला मानीत असत. रानडे सांवेजनिक आयुष्यात शिरले त्या वेळेपासून त्यांच्या-विषयी ही वामनरावांची कल्पना होती व ती आमरणान्त टिकली. मध्यंतरी पुष्कळ लोक माधवराव रानडेयांच्या संबंधात चाहत्यांचे निंदक बनले व मित्रांचे शत्रु झाले, पण वामनरावांची माधवरावांविषयीची अडळ निघा कधीहि दळली नाही. ना. गोखले यांजविषयीहि वामनरावांची आमरणान्त श्रद्धा होती, पण तीसुद्धा ते महादेव गोविंद रानडे यांचे शिष्य म्हणून जडली, व्यक्तिदृष्ट्या गोखल्यांवर जडली नाही. ना. गोखले यांनी रानड्यांना पाठोमागे त्यांच्यापेक्षांहि उत्तम काम चालविले व स्वतःची व गुरूची कीर्ति अजरामर केली हे पाहून वामनरावांना अत्यंत संतोष होत असे व त्यामुळे गुरूशिष्यांबद्दल ते किती अभिमान बाळगीत याचे वर्णन करता येणे अशक्य आहे. रानडेगोखल्यांचा वामनरावांइतका अभिमानी कोणी असेल की नाही याविषयी संशयच आहे.

याबरोबर येथे हेहि सांगितले पाहिजे, की, श्रीयुत बा. गं. टिळकांचा द्वेष व तिरस्कार बाळगणाराहि वामनरावांइतका दुसरा कोणो नसेल. टिळकांचे द्वेष व शत्रु आम्ही पुष्कळ पाहिलेले आहोत, व त्यांच्या भक्तांत आमचे सर्व सार्वजनिक आयुष्य गेलेले आहे. तथापि टिळक हे नांव ऐकल्याबरोबर कपाळाला आठ्ठा पाडणा-रा व टिळकांना अंतःकरणापासून छुळक व मूर्ख गणणारा वामनरावांइतका

आमच्या कोणीहि पदाभ्यांत आला नाही. बाकीच्या लोकांनी टिळकांचा द्वेष केला तरी त्यांना थोडीतरी 'तर' असते. कोणी त्यांना विद्वान् म्हणून तरी मान देतात, कोणी त्यांना खाजगी पवित्रतेबद्दल वाखाणतात, कोणी त्यांची सहिष्णुता लक्षांत घेतात व कोणी त्यांच्या स्वाधिन्यागापुढे नमतात, परंतु त्यांच्या कोणत्याच गुणांचा वामनरावांवर परिणाम झालेला आमच्या पदाभ्यांत आला नाही. वामनरावांना टिळक एकाच स्वल्पांत दिसत-की, ते एक उपद्रापी, मूर्ख, दुष्टापी गृहस्थ असून त्यांच्या आवाडावासुळे राष्ट्रावर आपत्ति भाव कोसळल्या आहेत.

तुम्हांला की नाही-तरुण लोकांचा जनाव त्यांच्या भोंवतीं जमला म्हणजे ते लाडीकपणाने म्हणत-तुम्हां तरुण लोकांना अकल नाही. टिळकांत जर थोडा मुत्सद्दीपणा असता तर ना पायरीला गोष्टी त्याच नसत्या. परिस्थितीचा राग टिळकांना येतो आणि दुराच्यांना येत नाही असे नाही. एवढेच क्वाला, भी सरकारी नोकरीत आहे ना, पण जेला मुद्दां अन्यायाच्या गोष्टीची चीड येते; परंतु दगडाखाली सांपडलेल्या हात गुत्तिलुकीनेच काढला पाहिजे. तेथे दण्डेली चालवयाची नाही. पण ही खुबी जाणली रानव्यांना! टिळकांचे अडाणी काम! त्यांत दरबारीपणा, मुत्सद्दीगिरी, पुढ्याचा पाचपेंच हे कांही नाही. ज्या अज्ञानानुळे आपल्या देशाला ही परिस्थिति आली तो अज्ञानीपणा नाहीसा झाला तरच ही परिस्थिति पालटेल, तोंपर्यंत पालटायची नाही; पण याकरिता देश सुसिध्दित केला पाहिजे, वायविवादाची चाल सोडून प्रजा सशक्त केली पाहिजे, द्रिया म्हणजे घरांतले श्रेष्ठ वर्गाचे नोकर ही स्थिति बदलून त्यांच्यांत परिस्थितीची जाणीव उत्पन्न वेली पाहिजे व उगीच अभिमानातिरेकाने राज्यकर्त्यांती तेढ उत्पन्न न करिता त्यांचे प्राहाणपण शिकून त्यांच्याच गळ्यांत घातले पाहिजे. म्हणून भी तुम्हांला म्हणतो, की, या विकट परिस्थितीत टिळकांचे "रावणराजनद्वाराज" (जहाल पक्षाची ओरडाओरड वर्णन करण्याचा हा वामनरावांचा लाटका शब्द असे) कांही उपयोगी पडायचे नाही, तेथे रानव्यांप्रमाणे पुकीने व मुत्सद्दीपणाचेच वागले पाहिजे.

टिळकोवर १८९७ साली जेव्हा पहिला मोठा खटला झाला, त्यावेळी त्यांना दिणविगाच्या पुष्कळ लोकांचे त्यांच्याविषयी मत बदलले व ते त्यांना थोर मानू लागले. प. वा. जनार्दन सखाराम गाडगीळ हे यापैकी एक होते. पूर्वी ते टिळकांना दोरकट समजत, पण वरील खटल्यानंतर त्यांच्या संबंधाने त्यांच्या मनांत पूज्य-

मुदि उ आली; पण वामनरावांच्या मनांत मात्र त्यामुळे कांहीएक फरक आला नाही. एखादे वेळे पोर घडवंचीशी खेळतां खेळतां ज्याप्रमाणे साऱ्या बरण्या आपल्या अंगावर पाहून घेते, त्याप्रमाणेच ते टिळकांचे कृत्य समजत. याबद्दल टिळकांच्या धेऱ्यांची किंवा कथांची कोणी तारीफ केली तर त्यांना तिडकारा येत असे. १८९८ साली टिळक तुरुंगांतून मुटले व लगेच मद्रास येथील राष्ट्रीय समेच्या बैठकीला हजर राहिले, तेव्हा तेथील लोक्यांच्या मनांत त्यांच्याविषयी उत्पन्न झालेली भावना वर्तमानपत्रांत वर्णनाच्या रूपाने प्रसिद्ध झाली होती; पण त्या वर्णनावरून वामनरावांना जी चीड आली व त्याबद्दल त्यांच्या मनांतून जे टाकून उद्गार निघाले ते प्रस्तुत लेखकाला त्यांच्या एका पत्रांतून बाचाबयास मिळाले होते. हे उद्गार लेखकाच्या पत्राला उत्तर म्हणून होते हे सांगावयास नकोच !

एकदां सहज टिळकांच्या विद्वत्संबंधाने चर्चा निघाली. मध्यप्रांतांतील बऱ्या झुपावरील एक तरुण गृहस्थ आमचे घरी पाहुणे म्हणून आले होते. त्यांचा पुनर्विवाह वामनरावांनीच त्याचून दिला होता व त्यांना नोकरीवरही त्यांनीच ठेवून दिले होते. आमच्या घरी त्यावेळी टिळकांचे (Arctic Home in the Vedas) नुकतेच आले होते, व आमचे पाहुणे शोल्फवरील हेंच पुस्तक घेऊन बाजू लागले होते. गोष्टी याच पुस्तकावरून निघाल्या, पण आमचे पाहुणे टिळकांच्या विद्वत्तेने जेव्हा चकित होऊन गेल्यासारखे दिसले, तेव्हा वामनराव त्यांना समजुतीवर आणण्याकरितां म्हणाले, “अहो, टिळकांची विद्वत्ता कसली घेऊन बसली ? रानडे असते तर त्यांनी एका खिशांत एक टिळक व दुसऱ्या खिशांत दुसरे टिळक घातले असते !”

टिळकांच्या संबंधाने वामनरावांचे इतके वाईट मत होते की, टिळकांची एकहि गोष्ट त्यांना चांगली वाटत नसे. त्यांचे बोलणे वाईट, त्यांचे चालणे वाईट, त्यांची कृति वाईट, त्यांचे लेखन वाईट, इतकेंच फाय पण त्यांचे घर व घराचे दारमुळा त्यांना वाईट दिसत असे ! दारजासह्ये खरे व टिळक यांनी सिंहगडावर जोडीने बंगले बांधलेले आहेत हे पुष्कळांना माहीत असेलच ! टिळकांचा एक स्वतःचा बंगला अशा चांगल्या ठिकाणी असा व पुष्कळांना आनंद वाटतो व आमच्या राष्ट्रीय पक्षातील लोक प्रायः लढ्याच्या अवकृपेंतले असल्याकारणाने आपल्या पुढ्याच्याचा एक बंगला असल्याबद्दल त्यांना अभिमानही वाटतो. एकदां एका मेजवानीच्या प्रसंगी आमच्या

घरी अशाच गोष्टी निघाल्या व त्यांत एका गृहस्थानी टिळकांच्या सिद्दगडावरों बंगल्याचा इतकेंच. तो ऐकून वामनराव येथे हांसले व म्हणाले, "काय? असल्या भिकार इमारतीला तुम्ही 'बंगला' हे मानाचें नांव देता?"

वामनराव, टिळकांना नुसतें मूर्ख व उपद्रापी समजत असत एवढेंच नाही तर त्यांना लटपटे व अप्रामाणिकहि समजत असत. टिळकांवरील हा दुष्टपणाचा उर्फ लबाडपणाचा आरोप आम्ही पुष्कळ नेमस्त लोकांच्या तोंडून ऐकलेला आहे, व प. वा. त्यांच्या सुरतेनंतरच्या एका लेखांत त्यांनी तो उपद्रवपणेहि केलेला आहे. वामनरावांचा हा समजहि असाच एखाद्या दिशेकडून आला असल्या संभव आहे; कारण टिळकांचा व त्यांचा प्रत्यक्ष संबंध फारच थोड्या व्यवहारांत आला होता व त्यांत तरी टिळकांच्या खऱ्या स्वभावाची परीक्षा करण्याइतकी त्यांना संधि मिळाली असेल की नसेल याचा संशयच आहे. तथापि हुद्देवाची गोष्ट अशी की, ज्या एका-गोष्टीत त्यांचा टिळकांशी निकट संबंध आला त्या गोष्टी-वरून त्यांची वरील समजूत नाहीशी होण्याच्या ऐवजी त्यांत भरच पडली. वामनरावांची धोरली मुलगी-आमची धाकटी (सावत्र) बहीण-हिचा विवाह-समारंभ पुणें येथें होण्याचें ठरलें व त्यावेळीं पुण्यातील सर्व मोठमोठ्या मंडळी-प्रमाणें टिळकांनाहि वामनरावांनी आमंत्रण दिलें. या लग्नामुळे त्यावेळीं पुण्यातील मंडळींत फारच खळबळ उडून गेली होती. कारण वामनरावांच्या पुनर्विवाहित कुटुंबापासून झालेल्या मुलीचें हें लग्न होतें. या लग्नाच्या वेळीं जे लोक पानसुपारीला किंवा भोजनाला हजर राहिले त्यांच्यावर पुढें ग्रामपंचेहि निघाली. वामनरावांची अशी स्वाभाविक समजूत होती, की, टिळक बहुधा आमंत्रणाचा स्वीकार करणार नाहीत; कारण त्यांनी आपल्या मनाची अशी समजूत करून घेतली होती की, स्वतःला प्रसंत असलेल्या सुधारणांचा लटपटें स्वीकार करण्याइतकें नीतिधैर्य टिळकांच्या अंगांत नाही; पण टिळकांनी आमंत्रणाचा ज्यावेळी स्वीकार केला त्यावेळी त्यांना फार आश्चर्य वाटलें व थोडाबहुत संतोषहि वाटला; पण हा संतोष फार वेळ टिकला नाही. त्याचें पण त्यांना तिरस्कारांत व वर निर्दिष्ट केलेल्या गैरसमजाच्या दडीकरणांत झाले, कारण टिळक लग्नाच्या वेळी इतर मंडळीबरोबर पानसुपारीला न येतां दुसऱ्या दिवशी सकाळी एकडेच पानसुपारीला आले! झाले, मग काय विचारातां? टिळक दुष्टपी, टिळक अप्रामाणिक, हें अगदीं कायमचें ठरून गेलें !!!

एक गोट माथ आम्हाला गुह्य सांगितली पाहिजे, की, टिळकांबंधाने वामनरावांना जरी एवढा भयंकर तिरछा होता तथापि त्यांच्या संकटाच्या वेळी त्यांना मदत करावयास त्यांनी कधीहि यत्न केले नाही. १८९७ साली त्यांच्या मदतीकरिता जो फण्ड जनविषयांत आला त्यावेळी वामनराव जवळपूर येथे तयार जवळ होते. तथापि अशा मोठ्या जागेवर असतांनाहि त्यांनी त्या फण्डास चांगली बर्गणी दिली. एवढेच नव्हे तर जेव्हां जेव्हां त्यांच्या पक्षाच्या लोकांवर संकटे येत, तेव्हां तेव्हां त्यांना द्रव्याची मदत केल्याशिवाय ते कधीहि रहात नसत. टिळकांचे प्रत्येक नवीन पुस्तक त्यांच्या टेवल्यावर येऊन पडे व टिळकांची मोठी प्रेमदार तत्तवीरहि त्यांच्या घरांत लवलेली असे. टिळकांच्या प्रत्येक महत्वाचा लेख त्यांनी घाबलेल्या असे व त्यांचे गीत (हस्तहि-पण येथे आणखी एक हकीकत सांगितली पाहिजे.

वामनरावांनी भगवद्गीतेचा फार उत्तम अभ्यास केलेला होता. त्यांना भगवद्गीतेचा ना. प्रथम थिऑसफीने लावला व पुढे पुढे ते गीताभ्यासनांत इतके रमून गेले, की, कॉलेजमध्ये लॅटिन ही दुसरी भाषा घेतलेली असतांनाहि भगवद्गीता समजून घेण्याकरिता त्यांनी उतारवयांत संस्कृताचा अभ्यास केला. वामनराव भगवद्गीतेचा फार उत्तम सांगत. वक्तृत्वाचे आणि त्यांचे मूळपासून वांकडे असतांनाहि त्यांच्या भगवद्गीतेच्या प्रवचनाला इतका रंग येत असे, की, त्यांच्या वाणीत अमृत ओतले आहे की काय असे वाटे. भगवद्गीतेने त्यांचे चित्त ईश्वरप्रवण केले होते व आपले वर्तन भगवद्गीतेतील उच्च उपदेशाशी तरपटी तोळून पहाण्याचा ते एक सारखा प्रयत्न करीत. टिळक भगवद्गीतेवर एक ग्रंथ लिहीत आहेत हे त्यांना बरेच दिवसांपासून माहीत होते, यासुळे ज्यावेळी टिळकांचे 'भगवद्गीतारहस्य' प्रकट झाले त्यावेळी त्यांची एक प्रत अर्थातच त्यांनी तावडतोब विकत घेतली. विद्वत्ता, स्वार्थत्याग, कष्टशीलता, खाजगी वर्तन इत्यादि गोष्टीतहि वामनरावांच्या जवळ टिळकांच्या नंबर लागत नाही म्हणून इतका झालेले त्यांचे प्रशंसक, निदान गीतारहस्यावर तर त्यांना कांही मार्क मिळतील या आशेवर, वामनरावांच्याकडे गेले, पण काय ? माहि बाबतीत त्यांची फजितीच झाली ! कारण टिळकांचे गीतारहस्य वाचून वामनराव एवढेच म्हणाले, की, " बेव्याल अजून गीता कळलीच नाही ! "

वामनराव थिऑसोफीचे भक्त होते व नागपूरातील थिऑसोफीकल सोसायटीचे ते प्रसंगवशात् चालवणारे पण खेरी वेतण्टसंस्थाने मात्र त्यांचा मुख्य मजि नव्हती. त्यांना असे वाटे, की, हिंदुस्थानाचा परवशता कायम टिकाव नव्हतून धर्माची बाबळी तत्वे ही बाई वेधल्या लोकांना मुद्दाम शिकविते. वामनरावांना बाईचा अत्यंत राग येत असे व तिने काशी येथे पाडलेल्या हिंदु कॉलेजवर त्यांचा अतिशय कटाक्ष होता. इंग्रज लोक प्रेष्ट, हिंदु लोक कनिष्ठ; इंग्रज लोक जगागे, हिंदु लोक अनुयायी; इंग्रज लोक सुधारलेले, हिंदु लोक जुनेपुराणे; ही वामना धरून तिने ही संस्था काढलेली आहे अशी वामनरावांची समजूत होती. खेरी वेतण्टबाई हिंदुधर्माचे गोडवे गाऊन जुन्या हिंदु संस्कारांनाच चिकटून बसल्या. जो उपदेश लोकांना करीत असे त्यांतील हेतु आपण हिंदु लोक सदैव इंग्रज लोकांच्या मागे रहावे, त्यांच्या बरोबरीला वधी वेऊ नये, हाच होता, हिंदु संस्कृती-विषयी प्रेम हा नव्हता असे वामनरावांना मनःपूर्वक वाटत असे. हिंदु परंपरेची स्तुति गाण्यांत बाईचा हेतु हिंदु लोक जगाच्या मागे रहावे व शिवाय त्यांच्यांत स्वतःची प्रौढी वाढावी असा होता अशी वामनरावांची दृढ कल्पना होती, व पंचवीस वर्षे राजकारणापासून अलग राहिलेली वेतण्टबाई ज्या वेळी १९१३-१४ साली एकदम राजकारणाच्या भडक कल्पना घेऊन लागली त्यावेळी तर आत्मप्रीडाची त्यांची समजूत अतिशयच वृद्धिंगत झाली.

इंग्रज लोक आणि हिंदु लोक यांच्यातील परस्पर मानापमानात वामनरावांच्या भावना अत्यंत तीव्र होत्या. हिंदु लोक कनिष्ठ आहेत असे लक्षणेने मुद्दां करवून घ्याव्यात वामनराव फखूर नव्हते, आणि ज्या ज्या वेळी हिंदुसमाजावर कनिष्ठतेचा शिक्का मारण्याचा कांही इंग्रज अधिकारी प्रयत्न करीत, त्या त्या वेळी हे त्यांचा जोराने प्रतिकार करीत. मुंबई इलाख्यांत व नागपूर-वन्हाड प्रांतांत सरकारी चागदोपत्री व जाहीर हुकमांतून युरोपियन व हिंदु अधिकारी या दोघांनाही Mister (मिस्टर) हे उपपद लावतात. Mr. Curtis आणि Mr. Balakram असे इकडील सरकारी गॅलेंट्यांत आपणांस पाचावयास मिळते व त्यांचेच आपणास आश्चर्यही वाटत नाही. परंतु अलाहाबादप्रांतांत तसे नाही. तिथेच उपपद लावण्यांतहि युरोपियन आणि हिंदु यांच्यांत फरक करून हिंदूंना "पंडित" म्हणतात आणि Mr. हे उपपद फक्त युरोपियन लोकांकरितांच राखून ठेवतात. इकडील सरकारी गॅलेंट्यांत Mr. Curtis आणि Mr. Balakram असे

कधीहि वाचावयास सांपडावयाचें, नाही तर त्याचेऐवजी Mr. Curtis आणि Pandit Balakram असे लिहिले जाईल. वामनराव सरकारी नोकरीत असतांना मध्यप्रांतांतील कांही अधिकाऱ्यांनी हिंदु व युरोपियन अम्मलदारांत हा भेद चालू करण्याचा प्रयत्न केला व हिंदु अम्मलदारांनी या भेदभावास संमति द्यावी म्हणून "पण्डित हेच नांव तुम्हांला फार शोभते, त्यांतच देशाभिमान आहे. Mr. हे परकीय उपपद लावणें तुम्हांला शोभत नाही," अशा प्रकारच्या मानभावी समजावणीने त्यांचा भलताच देशाभिमान जागृत करण्याचा प्रयत्न केला. कांही हिंदु अम्मलदार या मानभावी समजावणीस बळीहि पडले व Mr. या उपपदावरिल आपला क सोडून देऊन Pandit या उपपदावर तत्त क्षेप्यास तयार झाले. पण वामनरावांनी या सूचनेस जोरचा विरोध केला. त्यांनी सांगितलें की, Mr. हे परकी उपपद लावू घेणें हे आम्हांला कमीपणाचे आहे की नाही याचा विचार आमचा आम्ही करूं. त्यांत सरकारने पडावयाचें कांही कारण नाही. तत्त युरोपियन व आम्ही यांच्यांत फरक केला जावा की नाही, एवढाच प्रश्न आहे; व असा फरक आम्ही करूं देशावर नाही. वामनरावांच्या या म्हणण्याचा पुढील हिंदु अम्मलदारांवर चांगला परिणाम झाला व अखेर सरकारला हा प्रयत्न अजीबाद सोडून द्यावा लागला.

वामनरावांच्या स्वाभिमानासंबंधाने अशाच दुसऱ्याहि गोष्टी आहेत. एकदां मुंबईहून जबलपूरला जात असतां मध्यप्रांतांतीलच त्यांच्या ओळखीचा एक युरोपियन अधिकारी बोरीबन्दरवर ते बऱ्यांत शिरत असतां नाक मुरडतांना दिसला. त्याबरोबर ते व त्यांची पत्नी त्या अधिकाऱ्याकडे जी रागाने पाठ फिरवून बसली ते अखेरपर्यंत त्यांनी त्यांचे मुखावळोकून केले नाही. प्रांताधिपाची अथवा बरिष्ठाची मांड घ्यावयास जात असतांना कांही हिंदु अम्मलदारांप्रमाणे ते आपली गाडी कधीहि बंगल्याच्या आवाराबाहेर उभी करीत नसत, तर ज्याप्रमाणे युरोपियन लोक आंतील कमानीपर्यंत आपल्या गाड्या नेत त्याप्रमाणे ते आंतपर्यंत आपली गाडी घेऊन जात. एकदां एका अधिकाऱ्याच्या बंगल्यावर जात असतांना झालेल्या त्यांची पुष्कळ फटकट झाली, पण त्यांनी एकच उत्तर केले, की, मी जर बंगल्यावर येईन तर जसे युरोपियन लोक येतात तसा येईन. नाहीतर येणार नाही.

वामनरावांच्या न्यायनिःस्पृहतेच्या मुद्द्या बऱ्याच गोष्टी आहेत. एकदां त्यांच्या-पुढे एका मिशनरीचा खटला आलेला होता. या खटल्यांत बहुतकरून मिशनरीवरच

बाजू शेकेल असा रंग दिसू लागला व त्यामुळे त्यांचा एक वरिष्ठ अधिकारी सहज मित्रत्वाच्या माध्यमात 'तो मिशनरी सुटेल तर मला फार आनंद होईल' अशा अर्थाचे सूचक वाक्य बोलला, पण या सूचनेचा वामनरावांवर कांही एक परिणाम झाला नाही. त्यांनी पुराव्याप्रमाणेच निकाल केला, व मिशनरीस दोषी ठरविले. युरोपियन सोल्जरच्या एका खुनी केसमध्ये त्यांनी जे बिनमोल धर्य दाखविले त्याची हकीगत वर्तमानपत्रांतून त्यावेळी येऊन गेलेलीच आहे. पण अशा न्यायशील निकालामुळे त्यांच्यावर कसतून प्रसंग गुजरेत याचे मात्र येथे एक उदाहरण देण इष्ट वाटते. जबलपूरस असतांना एका दिवाणी मुकदम्यांत त्यांनी एका युरोपियनविरुद्ध निकाल दिला; पण त्यांना परिणाम असा झाला, की, ते क्लबमधून घरी परत येत असतांना तो मनुष्य एका नात्याच्या आठ एक भला मोठा बामनूचा सोटा घेऊन बसला व वामनराव तेथे आल्याबरोबर त्याने तो त्यांच्या डोक्यांत घातला. सुदैवाने त्यांची सायकल तितक्यांत पुढे सरली म्हणून बरे झाले, नाहीतर त्या दिवशी भयंकर अनर्थ घडत असा.

वामनरावांसंबंधी अशा आणखी पुष्कळच गोष्टी आहेत. युरोपियन व हिंदु यांच्यातील परस्पर संबंधासंबंधाने ते फारच सावध रहात व हिंदु लोकांकडे यत्किचित् सुद्धा हीनत्व येऊं नये याविषयी फार जपत. त्यांच्या मनांत ही गोष्ट फारच घोळत असल्यामुळे पण्डित ईश्वरचंद्र विद्यासागरांच्या त्यांनी लिहिल्या त्रोटक चरित्रांत अशांच एक गोष्ट त्यांच्या लेखणींतून बाहेर पडलेली आहे. मिसेस अॅनी वेश्मण्ट यांनी थिऑसफीवर लिहिलेली सर्व पुस्तके त्यांनी वाचलेली होती व वेश्मण्टवाईची कांही पुस्तके तर त्यांच्या टेबलावर नेहमी असत, तथापि मिसेस वेश्मण्ट यांचा सर्व प्रत्यक्ष हिंदु लोकांचे हीनत्व कायम ठेवण्याकडे व स्वतःचे महत्त्व वाढविण्याकडे आहे अशी त्यांची ठाम समजूत असल्यामुळे व्यक्तिशः त्यांना त्यांच्याबद्दल कधीहि आदर वाटला नाही व त्यांच्यावरील त्यांचा रोष आजन्मांत कमी झाला नाही.

या हतभागी हिंदु जातीला अत्यंत थोर, उदात्त व उच्चतेकारक दर्ज्यामध्ये बसविण्याकरिता कोणीतरी श्रेष्ठ पुढारी उत्पन्न व्हावा अशी त्यांची रात्रंदिवस तळमळ असे व महादेव गोविंद रानडे यांच्यावर त्यांची जी इतकी अनिवार भक्ति जडली याचे कारण ते अशा कोणीपैकी मार्गदर्शक आहेत अशी त्यांची समजूत होती.

उ. व. वामनराव यांनी जे पुनर्विवाह केला त्यास कारण रानड्यांची प्रेरणा ही

पुनर्विवाह होती है आन्ही मार्गे सांगितलेंच आहे. वामनरावांचा पुनर्विवाह घडून यावा याचदल त्यांनी उत्कट इच्छा प्रदर्शित केली होती व वामनरावांनी पुनर्विवाह केल्या-
नंतर त्यांना अगदी प्रेमळपणाने शाबासकी देणारे न्या. रानडे हेच प्रमुक्त होते. गुरु हातून असली शाबासकी त्यांच्यावर वामनरावांसारख्या सद्वृत्ति भक्तांच्या किततीच धन्यता वाटली असेल ! वामनरावांचा पुनर्विवाह करण्याला कोणतीहि स्वाजगी आवश्यकता नव्हती. त्यांची पत्नीहि ते जितके गौरवार्ण व सुन्दर होते तितकीच काशी आणि कुरूप होती—त्यांनी जो पुनर्विवाह केला तो केवळ अंगीकृत कार्याची प्रगति म्हणूनच केला हे वर सांगितलेंच आहे. वामनरावांवर जो हा पुनर्विवाहाचा प्रसंग आला तोच प्रसंग खुद्द त्यांचे पुरस्कर्ते, उल्लेखित गुरु प. वा. रानडे यांच्यावरहि कांही वर्तनी आला; पण त्या प्रसंगी वामनरावांनी जितके मनो-
धर्म व कार्यप्रेम दाखविले तितके रानड्यांनी दाखविले नाही. आपले गुरु या कर्मांत आपल्यापेक्षा हीणकस ठरले ही जाणीव वामनरावांना पूर्णपणे असलीच पाहिजे; पण त्यामुळे या गोष्टीचा त्यांनी कधीहि अनादरपूर्वक उच्चार केला नाही, व त्यामुळे त्यांची गुरुभक्तिहि ढळली नाही. थोर पुरुषांच्या चरित्रांतील अशा प्रकारचे अवगुण म्हणजे त्यांना एक सुन्दर गालबोटच आहे अशी त्यांची कल्पना असली पाहिजे. एरवी त्यांचे सर्व मनोवृत्तावरण जे अखेरपर्यंत रानड्यांच्या गुणांनी भरून राहिले त राहिले नसतें.

रानड्यांच्या चरित्रांतील गुणावगुणांचे परीक्षण करण्याचे हें स्थळ नव्हे; परंतु रानडे व वामनराव कोल्हटकर ही जोडी पाहिली म्हणजे सत्कृतीत अथवा दुष्कृतीत गुरुपेक्षां सिध्य हा अत्यंत तीव्र भावनेचा असला पाहिजे या सिद्धांताचे पूर्ण आविष्करण होतें. गुरु नानक हा विचारा साधामुखा होता, पण तोच गुरु गोविंदाचा विक्रमावतार पाहिला म्हणजे गुरुच्या विचारांतील बीज-
कल्पनांना शिष्याच्या चरित्रांत फसें भरझोक पीक येतें हें चांगले दिसून येतें. मईमदाने आपल्या धर्मांत मूर्तीचा निषेध केला खरा, पण गहानीच्या मूर्तिविश्वसकादिका विध्वंसीयणा त्याच्या संबंध आद्युष्यांत तरी घडला असेल की नाही याची शंकाच आहे. रानडे हे विविध विचारांचे पुंज असल्यामुळे ते प्रत्येक विषयांत महाराष्ट्रीय जनतेपुढे विचार फेंकत गेले, परंतु ते विचार सामाजिक सुधारणेच्या बाबतीत रा. व. वामनरावांनी कृतीत आणले व राजकीय चर्चेत ना. गोखले यांनी आचरणांत आणले. वामनराव कोल्हटकर अवघा

गोपाळराव गोखले या व्यक्ति आपण आपल्या डोक्यापुढे ठेवल्या म्हणजे कृति, प्राधान्ये करून, मुख्यत्वे करून, सर्वत्वे करून, आपणांस कृतिच दिसावयास लागते. कपाळावर तत्त्वज्ञप्रमाणे हा डोकून विचारंत निमग्न झालेली एखादी आकृति काढल्यास ती गोपाळ म्हणजे गोखले यांची आकृति असणे आपणांस अशक्य वाटते. गोपाळराव म्हणजे कृति-गोपाळराव म्हणजे धर्म-गोपाळराव म्हणजे मेल-ट्रेन-गोपाळराव म्हणजे बायुवेगाने झटप झटप करीत वेगारें विमान-ही कल्पना गोपाळराव यांच्यासंबंधाने आपणांस पडते. थोडक्यांत बोलावयाचे म्हणजे रानडे हा दिवा होता, वामनराव-गोपाळराव या दिव्याची किरणे होती. रानडे हा एक किल्ली होती व ती चावी दिल्याबरोबर फडफड फडफड हावू लागारे वामनराव-गोपाळराव हे चंद्रिक भाग होते. वामनराव हे रानड्यांकडून केवळ स्फूर्ती-जीव अनेका करीत असले पाहिजेत. ते रानड्यांत कृति पहात नव्हते. फक्त प्रेरणा पहात होते. पुनर्विवाहाच्या कार्यात रानड्यांनी प्रेरणा दिली, वामनरावांनी कृति केली, याचे कारण हेच आणि कदाचित् याच विचारसरणीमुळे रानड्यांच्या कृतिविन्मुखतेवरून वामनरावांच्या मुखांतून असंतोषप्रदर्शक उद्गार कधीहि गिनले नाहीत.

रा. व. वामनराव कोल्हटकर यांनी पुनर्विवाहाच्या बाबतीत खरोखर अत्यंत श्रम केले. सर्व प्रकारच्या सामाजिक सुधारणांकरितांच ते प्रयत्न करीत असत, पण त्यांतल्या त्यांत पुनर्विवाह हा त्यांच्या आवडीचा विषय होता. मध्यप्रांतांतील पुनर्विवाहित मुलींना व युवतींना वामनरावजींचे पांढऱे म्हणजे खरोखर माहेरघर होते. कोणीहि गतभर्तृका स्त्री असो-तिने आपली करण कदाणी करळविश्वावरोवर वामनराव तिच्या सहाय्यासाठी सिद्ध होत. वामनराव यांनी स्वतःच्या खर्चाने अनेक पुनर्विवाह लावून दिले होते व या किंचा दुसऱ्या पुनर्विवाहित कुटुंबांपैकी कोणीही अटचणोंत आले तर वामनरावांकडून त्यांना खात्रीपूर्वक मदत मिळत असे. दाशियाय सामाजिक सुधारणांकरितां अशी कोणतीहि वाव नव्हती की तिच्या संबंधांत बोलल्याप्रमाणे कृति न झाल्यामुळे वामनरावांना खाली मान घालण्याचा प्रयत्न आला. मुलांची प्रौढ वयांत लगे करणे, मुलींना शिक्षण देणे, अपंगांशी पंक्तिव्यवहार करणे, जातिभेदाला धरान देणे, अस्पृश्यांना स्पृश्य मानणे व वेडगळ आचारविचारांना फांटा देणे यांकरितां एकाहि गोष्ट अशी नव्हती, की, जिच्या बाबतीत वामनरावजींच्या हातून बोलल्याप्रमाणे कृति झाली नाही. वामन-

रावांचा पुनर्विवाह झाल्यानंतर त्यांचे संन्यास घेतलेले वृद्ध चुलते यांना त्यांच्यासं
संपर्क सोडावाच लागला, परंतु पुनर्विवाह झाल्यानंतरही वामनरावांनी इतके
नम्रतेचे व गोड आचरण केले की, त्यांची वृद्ध आत्मावाई, त्यांचे थोरले बंधु
कृष्णराव, त्यांचे थोरले चुलत बंधु बळवन्तराव आणि कुटुंबातील इतर जुन्या
समजुतीची माणसे ही सर्व हळुहळू त्यांच्याकडे आकर्षित जाऊन त्यांच्यामधील व
वामनरावांमधील अव्यवहारतेचा जाड पडदा बहुतेक नाहीसा, निदानपक्षी अतिशय
शिरशिरात तरी खचित झाला. त्यांचे संन्यासाश्रमीय वृद्ध चुलते हेहि नाइलाजात
असे बोलत, की “ वामनाने एवढा पुनर्विवाह केल्या नसता म्हणजे त्याच्यासारखा
मुलगा नव्हता. ”

या वेळच्या कांही कांही गमती येथे सांगण्याजोग्या आहेत; त्यांच्यावरून कालांत
केवढा पालट पडलेला आहे याची अंदाज लावण्याला लोकाना कल्पना येईल. वामनरावांनी
पुनर्विवाह केल्यानंतर त्यांचे बंधु कृष्णराव त्यांच्यावर अतिशय चिडले व पुनः
वामनाचे तोंड पहावयाचे नाही असा त्यांनी निश्चय केला. बळवन्तराव हे वामन-
रावांच्या विश्वासांत व प्रेमांत जास्त होते. त्यांना वामनरावांनी सर्व हकीगत कळविली व
जुन्या चालीचे गृहस्थ असतांही त्यांनी वामनरावांना दूर लेखले नाही, तथापि
पुनर्विवाह ही एकच गोष्ट त्यावेळच्या जुन्या समजुतींना एवढा धक्का देणारी होती,
की, त्यावेळच्या लोकांना ती परिचयात आल्यास कांही काल लोटावाच लागत असे.
वामनरावांचा पुनर्विवाह झाल्यानंतर त्यांची कुटुंबीय माणसे पुष्कळ दिवसपर्यंत
साहजिकपणे दूर दूर होती; पण बराच काळ लोटल्यानंतर कुटुंबीय प्रेम जास्त
बोळ घेऊन आले व प्रथमतः त्यांची वृद्ध एस् आत्मावाई व आणखी कांही वृद्ध
त्यांना भेटण्याकरितां निघाली. तो प्रसंग मोठा चमत्कारिक होता. वामन-
रावांच्या आत्मावाईच्या मनांत वामन आतां कोणत्या स्थितीत सांपडेल याबद्दल
निरनिराळ्या कल्पना चाललेल्या होत्या; कारण, त्यावेळी पुनर्विवाह ही इतकी
विलक्षण गोष्ट होती की, पुनर्विवाह करणे म्हणजे वाटणे असेच जवळ जवळ लोक
समजत असत. आत्मावाई वामनरावांच्या गांवी येऊन पोचली. ती त्यांच्या घरा-
पर्यंत आली. घरांत पाऊल ठेवतांना तिच्या पोटांत धडधड होऊं लागले. आंत
शिरल्यावर आतां कायकाय प्रकार पहावे लागतील याची तिला कल्पना होईना.
आंत देवधर्माचा उच्छेद केलेला असेल, मूर्ति फेकून दिलेल्या आडळतील, कदाचित
गयमांसाचा उपडउपड व्यवहार चाललेला असेल, व आतां वामनहि आपल्याला

ओळखील को नाही, की कांहीतरी विचक बोलेल, असे एक ना हजारो तर्क तिच्या पोटांत उभे रहात होते. शेवटी ती घरांत गेली व तिला आश्चर्य व आनंद वाटला, की, वामन पूर्वाप्रमाणेच सुखाल व गोड आहे. तिला समजून चुकले, की, पुनर्विवाह केल्यावरही माणसे ही माणसाच रहातात, पिशाच अथवा सैतान बनत नाहीत.

ज्यावेळी रा. व. वामनराव कोल्हटकर यांचा पुनर्विवाह झाला, त्यावेळी प्रस्तुत लेखक अत्यंत अल्पवयी असून वाई येथे होता. वाई मध्ये घर्माचे, घर्माभिमानाचे, जुन्या परम्परेचे, आचार्याचे व सोवळेपणाचे माहेरघर त्यांचे पुनर्विवाह या शब्दाचा उच्चारमुद्दां तेथे एखाद्या पातकी आणि अमंगळ शब्दाप्रमाणे अत्यंत हळू करीत असत. लेखकाच्या कानांवर घरांतील वडील माणसांनी ही कल्पना अतिशय सौम्य व मृदु शब्दांत घालावी. ज्याप्रमाणे मृत्यूसारणी एखादी भीतिप्रद गोष्ट लहान मुलांच्या कानांवर कांहीतरी मृदु स्वरुपांत घालतात, अथवा ज्याप्रमाणे एखाद्या विषयप्रधान कल्पनेचे रूप मुद्दाम पालटून ती लहान मुलांना समजावतात, त्याप्रमाणे वामनरावांच्या संन्यास घेतलेल्या चुलत्यांनी व इतर वडील ननुष्यांनी प्रस्तुत लेखकाला कोणत्या तरी अप्रत्यक्ष वर्णनाने वामनरावांच्या पुनर्विवाहाचा घृतांत सांगावा व त्याची कशीतरी समजूत घालावी. वाईतील मनुष्ये, विशेषतः स्त्रिया, वामनरावांच्या पुनर्विवाहित स्रोसंबंधाने अत्यंत भीतीने व आडपड्याने बोलत असत. ज्याप्रमाणे स्त्रिया साप वगैरे हिंस्र जीवांचे नांव घेत नाहीत, त्यांचा कांहीतरी अप्रत्यक्ष शब्द-योजनेने उल्लेख करितात, त्याप्रमाणे वाईतील बायका वामनरावांच्या पुनर्विवाहित पत्नीचा जपून निर्देश करीत. तिचे पत्नीत्वपदमुद्दां कबूल करावयास त्या नाचुष असत. तथापि वामनराव आणि त्यांची पत्नी यांनी घरांतील सदाचार इतके कायम राखले आणि वर्तन इतके प्रेमळ, शान्त आणि सुस्वभावी ठेवले की, कालान्तराने घरील गैरसमजूती बऱ्याच अंशी पालटल्या आणि अखेर पुनर्विवाह म्हणजे आचारान्तराचा एक प्रकार एवढाच अर्थ त्यास येऊन बसला.

वामनरावांच्या पुनर्विवाहित पत्नीचे वर्तन अगदी बालबोध वळणाचे असे. सण, चार, पाहुणे, सतीत, अभ्यागत. यांविषयी तर पवित्र हिन्दु आचार ती घरांत ठेवीतच असे, पण वामनराव इतके सुधारक विचारांचे असतांनाहि त्यांची पुनर्विवाहित पत्नी घरांत देव बाळगी. घरांतील वागणुकीवरून ही स्त्री पुनर्विवाहित आहे अशी कोणाला कल्पनाहि येत नसे. वामनरावांची उदार श्रुति यास घरीचशी सहाय्यभूत होत असे. वामनरावांची स्वतःची मते कोणतीहि असली तथापि

दुसऱ्यांची धार्मिक मते पालटण्याचा ते वादविवादाने व समजूत घालून प्रयत्न करीत, स्वतःच्या धार्मिक मतांचा दुसऱ्यावर कधीहि जुलूम करीत नसत. यामुळे घरांत तुळत, देव, ब्राह्मण हे दिसत असत; एवढेच नव्हे, तर बळवन्तराव घरी आले असतांना घरांत वैधदेवहि होत असे. बळवन्तराव घरी आलेले असते म्हणजे धर्माच्या बाजूने ते, व सुधारणांच्या बाजूने वामनराव; टिळकांच्या बाजूने ते, राज्यांच्या बाजूने वामनराव; जहाल राजकारणाच्या बाजूने ते, सौम्य राजकारणाच्या बाजूने वामनराव; असे तातच्या तास जोराजोराने खटके चालत. पण दोघेहि सुखभावी व गोड अन्तःकरणाने असल्यामुळे या वादविवादाचा परिणाम एकत्र फिरवयास जाण्यांत अथवा सौम्यांचा डाव माणण्यांत हात असे. दोघांत भवेरपर्यंत अणुमात्रहि क्लिप्त आले नाही.

वामनराव जसे सुखभावी होते तसेच द्रव्याच्या कामांत उदार होते. त्यांचा दातृत्वाचा हात फार सडक असे. पुनर्विवाहित जोडणी हा तर त्यांच्या दातृत्वाचा मुख्य विषय होताच. त्यांचे सार्वजनिक आयुष्यच पुनर्विवाहाच्या कार्याकरितां होतें. तथापि असहाय्य विधवा, विद्वान् ब्राम्हण, सार्वजनिक मजदारी व राष्ट्रीय आवश्य-कता याहि त्यांच्या दातृत्वाचा तितकाच विषय असत. इतर सार्वजनिक पुढारी आणि वामनराव यांतील हा विशेष फरक होता. ते कोणत्याही कार्याशी सुसती तोण्डची सहानुभूति दाखवित नसत, तर सडक हाताने त्यास पैसा देत. मध्यप्रांतांत अशी एकहि सार्वजनिक स्वरूपाची गोष्ट नव्हती, कीं जिला वामनरावांचा पैसा लागलेला नाही. पुष्कळ पुढारी लोकांना पुष्कळ वेळां कार्याविषयी फार उत्साह चाटतो, पण पैसा देण्याचे नांव निघाले, कीं, त्यांना संकट पडतें. वामनरावांचे तसे नव्हतें. कार्याकरितां पैसा देण्यांत त्यांना आनंद होत असे.

वामनरावांच्या पुढारीपणाचा अतिशय भरभराटीचा काळ म्हणजे ज्यावेळीं राष्ट्राच्या विचारांचा मुख्य विषय सामाजिक सुधारणा हा होता तेव्हांचा होय. हा कोळ महाराष्ट्रांत साधारणतः १८९५ पर्यंत टिकला. या वर्षी आगरकर हे शेवटचे वादबहादुर सुधारक मृत्यु पावले, व सुधारणेचे निवाण फडकवावयास दुसरा कोणी पराकमी पुरव यापुढे उरला नाही. महाराष्ट्रांत सुधारणांचा वाद प. वा. विष्णुशास्त्री पण्डित यांच्या काळापासून सुरू झाला होता व आगरकरांच्या वैद्येपर्यंत सुधारणेला कोणी ना कोणी पराकमी पाठीराखे मिळत गेले होते; पण आगरकर पारल्या-

नंतर सुधारणेचे अतिकामी (Aggressive) पुरस्कर्तृत्व बंद पडले, व १८९७ सालच्या टिळकांवरील राजद्रोहाच्या खटल्यामुळे महाराष्ट्राचे लक्ष सामाजिक सुधारणेवरून राजकीय परिस्थितीकडे जास्त वेधत गेले. या ध्येयवांनीचा स्पर्श नागपूर प्रांताला होण्यास मात्र आणखी आठ दहा वर्षे लागली. या आठदहा वर्षांत म्हणजे सुमारे १९०५ पर्यंत नागपूर बऱ्हाडप्रांत अजून सामाजिक सुधारणेच्याच ध्येयांत होता. गेल्या कांही वर्षे राजकीय बाबतींत अत्यंत पुढे आलेले व धांपुत टिळकांचा उजवा हात झालेले दादासाहेब खापर्डे हेहि १९०४-५ पर्यंत सामाजिक सुधारणेतील अग्रेसर याच नात्याने ओळखले जात असत. इतकेंच काय, ५७ नागपूरांतील सामाजिक परिपक्व टिळकांना हांकलून देण्यांत दादासाहेब खापर्डे हेच प्रमुख होते. १८९६-९७ पासून महाराष्ट्रात शालेय विचारक्रांति जरी नागपूर-बऱ्हाडप्रांत ताबडतोब झाली नाही, तथापि बंगमंग व स्वदेशीचा पुकारा यांच्या संस्कारांतून नागपूर-बऱ्हाडप्रांत मुक्त राहू शकला नाही. १९०५ साली सर्व हिन्दुस्थानभर नवीन हिन्दुस्थान झाले व याच साली नागपूर-बऱ्हाडप्रांतांतहि नवीन दुनिया सुरू झाली.

या नवीन दुनियेचा वामनरावांच्या चरित्रावर फार अनिष्ट परिणाम झाला. पंचवीस तीस वर्षे सरकारी बटुमानाची नोकरी करून व एतद्देशीयांस दुष्प्राप्त्य अशाहि अधिकाराच्या जागा संपादन करून रा. व. वामनराव यांनी त्यावेळी दुर्लभ पेनशन् घेतले होते. हे पेनशन् घेतांना त्यांच्या ओळ्यांपुढे मोठमोठ्या नवीन आदा होत्या व पुष्कळ नवीन नवीन योजना त्यांनी योजून ठेवल्या होत्या. पेनशन् घेतल्यानंतर आपणास सुचलक वेळ मिळेल आणि त्यावेळी आपण अनुक सार्वजनिक कार्ये करूं, तसुक सार्वजनिक कामाची व्यवस्था करां, असे त्यांनी हजारों बेत करून ठेवलेले होते. याचनव्यासंगाची तर त्यांनी एवढाली मनोराज्ये केलेली होती, की, ती करतांनासुद्धां त्यांना ती सुखप्रद वाटत असत. वामनरावांनी प्रथमसंग्रह मोठा करून ठेवला होता व एक टोलेजंग घर बांधून ठेवले होते. ते हा की, या घरांत येऊन रहावयाचे, पुष्कळ वाचन करावयाचे व आपल्या सार्वजनिक हव्यासाच्या सर्व इच्छा पुरवून घ्यावयाच्या. यांपैकी पेनशन् नेतार्थ्यांच एक प्रतिकूल गोष्ट घडली, ती त्यांच्या पुनर्विवाहित पत्नीचा १९०२ मध्ये झालेला मृत्यु ही होय. उदात्तदार मनोराज्यावर जरी याप्रमाणे अचानक अत्र आले तथापि त्यांच्या इच्छेत कोणतीहि

कमतरता आली नाही. तथापि १९०५ हें साल सार्वजनिक इच्छांचा उदय ठरण्याचे ऐवजी तत्त्व ठरलें.

आजपर्यंत वामनरावांनी जे जग पाहिलेले होते तें सामाजिक सुधारणा बोलणारे, सामाजिक सुधारणांकरिता मंडणारे व सामाजिक सुधारणांचाच प्रमुखपणांने विचार करणारे पाहिलेले होते. त्या जगांत जरी राजकीय गोष्टी होत्या तरी त्या दुय्यम होत्या. १८९५ च्या पुण्याच्या काँग्रेसमधील मारामारी व १९०७ च्या सुरतेच्या काँग्रेसमधील मारामारी या दोहोंवरून जुने जग व नवीन जग—यांतील अंतर स्पष्टपणें दिसून येतें. १८९५ची मारामारी सामाजिक सुधारणेला काँग्रेसचा मण्डप याचा की नाही याबद्दलची होती, व १९०७ ची मारामारी राजकीय कार्यक्रमांत पीछेहाट न व्हावी याबद्दलची होती. हें नवीन जग वामनरावांनां अपूर्व होतें. त्यांत ते स्वलेले नव्हते. असल्या जगाला ते तयार नव्हते. ज्याप्रमाणें पुनर्विवाह हें नवीन तत्त्व समाजांत आणून त्यांनीं जुन्या पिढीला धक्का दिल्या, त्याचप्रमाणें १९०५ पासून सुरू झालेल्या नवीन जगानें त्यांनां धक्का दिला. पूर्वी ते धक्का देणारे होते. आतां ते धक्का खाणारे झाले. हा धक्का त्यांना सोसावा नाही. या धक्कासुद्धीत त्यांना सर्व सार्वजनिक मनोराज्यांचा तुराडा उडून गेला.

वास्तविक पहातां टिळक व खापर्डे हेहि जुन्या पिढीतलेच लोक आहेत. यावेळीं ते वस्तुतः 'माजी', 'पुराणे' व्हावयास पाहिजे होते. मिसिस बेझण्ट यांच्या बाबबुकी भाषेत बोलवयाचें म्हणजे सर्व Yesterday अथवा "कालचा माल" ठराववास हवें होतें. टिळकांनी आपल्या सार्वजनिक आयुष्याला सुरुवात केली त्या वेळची भाषा व आजच्या जगांतली भाषा यांतलें अंतर पाहूं गेलें तर त्यांचे त्यांनां सुद्धां आश्चर्य वाटेल; पण आजच्या जगांतहि हे ताजेतवाने वाटतात, याचें कारण टिळकांच्या अंगांत भयंकर पाचकशक्ति (Receptive Capacity) असून जी जी नवीन चळवळ निघेल तिनें ते चर्चित होऊन न जातां तिला पचनीं पाहूं शकतात. जगांत नेहमी नवे रहाण्याचा हाच एक मार्ग आहे. पण तो फारच क्वचित् लोकांनां याधतो. इतर लोक हे त्यांच्या परिचयाची ध्येयें बदललीं, कीं, लगेच जगाच्या मागे पडतात. रा. व. कोल्हटकर यांचेहि असेंच झालें. १९०५ सालीं सुरुवातीं लोकरीतून पेनशन घेऊन ते मोठ्या उमेदीनें सार्वजनिक आयुष्यांत शिरण्याकरितां आले. त्याच सालीं जगानें स्वतः पालटल्यामुळे त्यांनां गोंधळल्यासारखें झालें, व त्यांच्या इच्छा जागच्या जागींच राहिल्या.

वर जी पाच शक्ति सांगितली त्यांचा व्यावहारिक मराठी भाषेत निगरगटपणा नव्हता. टिककांच्या अंगांत हा निगरगटपणा आहे; कवे यांच्याहि अंगांत हा निगरगटपणा आहे; त्यामुळे मनुष्य नवा असो की जुना असो, त्याच्याकडून ते पैसे काढू शकतात. ज्याला जगांत टिकावयाचे असले त्याच्या अंगांत हा निगरगटपणा लागतो. हा अंगांत असले तरच मनुष्य जगाशी शौच्या खार्ज शकतो. नाहीतर त्याची ताबडतोब चळवळी होते. वामनरावांच्या अंगी हा निगरगटपणा नव्हता. जगाशी शौच्या खावयाचा गुण त्यांच्या अंगांत नव्हता. चार रंगे असले तरी हरकत नाही, पण या जगाला मी एक तरी रंग चढवीनच चढवीन अशी मगहरी अंगांत असल्याशिवाय जगांत निभाव लागत नाही. हा मगहरी (Defiant attitude) रा. व. वामनराव यांच्या ठिकाणी नव्हती. नवीन जग व त्यांतले नवीन प्रकार पाहून ते गोंधळले व त्यामुळे जगाच्या आखाऱ्यांत शिरत असतांनाच त्यांना परतावे लागले.

जगाच्या टक्क्याटोण्यांत हे गोंधळणे, हा घाबरटपणा कांही चालत नाही. जगाच्या उलाढालींत निर्धोर्क श्रान्तपणा (Cool courage) लागतो. हा वामनरावांच्या अंगी नव्हता. त्यांचा स्वभावच घाबरट (Nervous) होता, व हा त्यांच्या इतर कृतींतहि दिसून येत असे. वामनराव प्रवासास निघावयाचे म्हणजे तास दीड तास अगोदरच स्टेशनवर जाऊन बसत. सिवाय त्यांचा प्रवास फस्टे अथवा सेकंड क्लासनेच होत असे व जागाहि अगोदर रिझर्व्ह करून ठेवलेली असे. या नव्हसनेमुळेच वामनरावांना वक्तृत्व कधी साधले नाही. ते उत्कृष्ट बोलत असत व त्यांची जी कांही थोडी भाषणे झाली ती फारच श्रवणीय व सुंदर होती. तथापि त्यांची भाषणेच फार थोडी होती. समेत उभे राहण्यास ते अतिशय कचरत. आपला गोंधळ उडेल की काय याची त्यांना भीति वाटे. त्यांच्या सार्वजनिक कार्यांतील प्रवेशहि याच भीतिप्रस्ततेने (Nervousness) अत्यायुची करून टाकला.

वामनरावांचा हा भीतिप्रस्तपणा स्वाभाविक व निसर्गप्राप्त होता चरा. तथापि आयुष्याची पंचवीस तीस वर्षे नोकरीत घालविल्यामुळे यांत भर पडली. सर्व जन्म सरकारी नोकरीत घालवून जे अलेरी अलेरी व सार्वजनिक कार्यांत पडतात त्यांच्यांत हा भीतिप्रस्तपणा बहुशः असाच दिसून येतो. त्यांचे आयुष्य हुकमत चालविण्यांत

गेलेले असते. आपल्या शब्दांच्या विरुद्ध शब्द ऐकण्याची त्यांना संवय नसते. आपल्या इच्छेच्या उलट एखाद्याची कृति चाललेली तर त्यांना बिलकूल खपत नाही. पण सार्वजनिक आयुष्यांत असल्या हुकमतीपणा चालणे कधीच शक्य नसते. तेथे हजार तऱ्हेची हजार माणसे येणार व ती हजार तऱ्हेने बोलणार. शिवाय हे बोलणारे सारे एकाच योग्यतेने असतात असेही नाही. सार्वजनिक पटांगणावर उभा राहिला म्हणजे एखादा मनुष्य एखाद्या मुख्य प्रधानाला मनामूर्ख म्हणतो. जे सार्वजनिक आयुष्यांत पडतात त्यांना या सान्या गोष्टींची संवय करून घ्यावीच लागते. पण संवय जन्म सरकारी नोकरीत गेलेल्या माणसांना ही संवय होत नाही. आणि त्यांतून तो मनुष्य जर न्यायशास्त्रांत नोकरी केलेला असेल तर मग बोल-वयासच नको. एखादा बकौलही जास्ती साम्य बोललेला ज्यांना खपत नाही त्यांना सार्वजनिक वादविवादांतील टीका करी सहन होणार !

वरील दोघांमुळे रा. व. वामनराव कोल्हटकर यांच्या पेन्शनोत्तर सार्वजनिक आयुष्याचा आरंभच वाईट झाला, व एकाच वर्षे कर्मावशी काढून ते १९०८ च्या सुमारास सार्वजनिक आयुष्यामधूनही पेन्शनार्थी निघाले. त्यांची शेवटची दहा वर्षे एकान्त-वासोपन आयुष्यांत गेली. मुलांच्या शिक्षणाची व्यवस्था, मुलींची काळजी, मित्रांचा सहवास, मुखर स्त्राळी प्रवास व ग्रंथालयाची आराधना यांत त्यांचे शेवटचे दिवस गेले. पुण्यासुबईकडे आले म्हणजे त्यांना ना. पारख, ना. हरि सिताराम दिक्षीत व प. वा. गोडबोले, यशवंतराव धारपुरे व सव्हेटस् ऑफ इण्डिया सोसायटी यांच्या-कडे राहणे आवडे. ते वाईत इमां आदराने जात व तेथे श्री. नानासाहेब वैद्य यांची भेट घेत. वैद्यरायांचा आणि रा. व. कोल्हटकर यांच्या कुळाचा कोणत्या प्रकारचा संबंध आहे ते मागे सांगितलेच आहे. फर्ग्युसन कॉलेजमधील लोकांवर त्यांची बहाल मर्जी असे. प्रो. कर्वे यांनाही ते चाहत, पण जुन्या लोकांची सहाय-भूति मिळविण्याकरिता प्रो. कर्व्यांनी पुनर्विवाहाच्या बाबतीत जाहीर केलेली तटस्थ-वृत्ति त्यांना पसंत नसे. कुटुंबांतल्या पुढील पिढीतील मा-यांची त्यांचे पुतणे धांदुत श्रीपाद कृष्ण कोल्हटकर यांच्यासंबंधाने त्यांना अत्यंत महत्त्वाचा अभिमान वाटे व त्यांच्या जुद्धमत्तेनटल त्यांची कमालीची गौरवबुद्धि असे. वामनरावांची उंच शरीरस्यष्टि, गौरवार्ति, व उमदा चेहरा यांच्या योगाने हे कुटुंबीय माणसांत कुल-पतीप्रमाणे शोभत व त्यांचे वर्तनही तसेच उदार व मायाळूपणाचे असे.

त्यांच्या पेन्शनोत्तर सार्वजनिक आयुष्याची जी दोन-तीन वर्षे वर सांगितली, त्यांतच १९०७ ची नागपूर येथील काँग्रेस व तिच्या अनुगंगाने वादविवादाचा उसळलेला गडबड त्यांचा उद्देश केल्या पाहिजे. या वादविवादांत एका पक्षाचे म्हणणे श्रुत टिळकांना काँग्रेसचे अध्यक्ष करावे असे होते व दुसऱ्या पक्षाचे म्हणणे राधाबिहारी पोप यांना अध्यक्ष नेमणे असे होते. हा वाद वादतां वादतां इतका वाढला, की, या प्रश्नावर रणे पडली. २२ सप्टेंबर १९०७ रोजी नागपूरच्या टाऊन हॉल-शेजारी हजारो लोकांचा जमाव जनून त्यांनी टिळकांनाच अध्यक्ष नेमावे अशी वापली इच्छा व्यक्त केली. असल्या गडबडीचा रा. ब. वामनराव यांना कधीच सराव नव्हता; शासिवाय या चळवळीत ते राधाबिहारी-पक्षाच्या असून त्यांची सर्व निकटची माणसे टिळकपक्षाच्या होती. त्यांचे सर्व शेही, विश्वासांतले लोकहि टिळक-पक्षाच्याच होते. याचवेळी पुर्वी नागपुरचे डॉ. गिरे हे त्यांच्या अत्यंत प्रेमांतले होते व डॉ. मुंजे तर त्यांचे पॅमिली डॉक्टरच होते. नागपुरचे डॉ० परांजपे वंगरे मंडळी त्यांच्या मुलंप्रमाणे होती; पण या चळवळीने त्यांना एका वाजूला व या त्यांच्या माणसांना दुसऱ्या वाजूला केले. त्यांच्या मृदु मनावर त्या पक्षच बिलक्षण परिणाम झाला व त्यांनी सार्वजनिक चळवळींना ह्यावेळी जो 'रामराम' ठेकला तो काय-मचाच ठेकला.

रा. ब. वामनराव आतां दिवंगत झालेले आहेत. त्यांच्याकडे आतां स्मृतिरुपी नेत्रांनी पाहिले व या सर्व गोष्टी आठवल्या म्हणजे जग हें केवढें स्वप्न आहे याचा प्रत्यय येतो. आतां ते वामनराव, तो त्यांच्या पुनर्वाहाह, ती त्यांची भयर्गीत झालेली वडील माणसे, तो त्यांचा आवेश, तो त्यांचा राग, ती बावीस सप्टेंबरची रांगड, तो अभिमान, तो स्मृताप, ते मित्र, ते शत्रु, हे सर्व आतां एकरूप झालेले आहेत व आतां गतकालाच्या शून्यरूपांत त्यांचे परिवर्तन झालेले आहे. या परिवर्तनानंतर ते रागद्वेष, ते विकारांचे बुद्बुद, ते भावनांचे बळोल आपल्याला दिसत नाहीत, तर काहीतरी राष्ट्रोपयुक्त कार्य व्हावे याकरितां धडपडणारा जीवात्मा या सर्व सळ-बळीच्या बरतीं आपणांस दिसूं लागतो. रा. ब. वामनरावांच्या परिव्रांत जर आपणांस काही पहावयाचे असले तर हेंच पहावयाचे आहे, आणि त्यांचे चरित्र जर आपण या स्वरूपांत पाहूं तरच त्याची रम्यता आपल्या डोळ्यांना आनन्द देईल. त्यांनी पुनर्वाहाह केल्या-कदाचित् भावी काल असा येईल, की, त्यांत पुनर्वाहाह हें अत्यंत शक्तिश कार्य अथवा ओजस्वी कृत्य दिसेल. त्यांनी रानव्यांची

भक्ति केली—कदाचित् भावी काळ असा येईल, की त्यावेळी रानव्यांचे कार्यमापन लघूढन लघु अथवा महत्तमाढन महत्तम ठरेल. त्या राजकारणाच्या आंदोलनांत अमुक एक पक्ष स्वीकारला—कदाचित् भावी काळ असा येईल, की, त्यावेळी चावीस सप्टेंबर ही तारीख स्मरणविषयमुद्धां राहणार नाही. पण इतिहासांत विदित असो की नमो ऐरूपाने विलसो किंवा न विलसो, विश्वाच्या विशाल हिमांत लोकसंग्रहाच्या हिताकरिता धडपडणारा व रावांचा जीवात्मा नमूद केलाच जाईल. वामनरावांच्या काय, कोणाच्याहि चरित्रां हीच काय ती रम्यता ! नाही तर मुल्लेबाळे, संसार व सुखदुःखे प्रत्येकाच्या चरित्रांत असतातच.

वामनरावांनी हिन्दु जग—ज्यांत पुनर्विवाद नाही असे—पाहिले व वामनरावांनी हिन्दु जग—ज्यांत पुनर्विवाद आहे असे—सोडून दिले. वामनरावांनी स्वतःचा प्रांत—ज्यांत रानव्यांच्या तत्त्वांना कोणी विचारीत नाही असा—पाहिला व वामनरावांनी तो प्रांत—ज्यांत रानव्यांच्या तत्त्वांचा प्रसार करण्याच्या त्यांनी जिवेभावे प्रयत्न केलेला आहे असा—सोडून दिला. जग जसे आहे तसेच ते कबूल (accept) केले, ते उपयुक्त दिसेने फिरविले नाही—अथवा फिरविण्याचा यत्न केला नाही—म्हणजे ते चरित्र केवळ, त्यांत कांही अर्थ नाही, ते खुशाल सोडून द्यावे. मग ते कितीहि श्रीमन्त अथवा भाग्यवान् पुरुषाचे असो. ह्याच्या उलट, जग फिरविण्याचा, जग पालटण्याचा इमानाने यत्न केला म्हणजे ते चरित्र मनोरंजना, मग कितीहि विपद्ग्रस्त व्यक्तीचे असो. वामनराव विपद्ग्रस्त नव्हते. त्यांचे सर्व आयुष्य सुखांत, भाग्यांत, उत्कर्षांत गेले. त्यांच्या आयुष्यांत एवढीच गोष्ट असती तर हे चरित्र लिहिण्याचा या लेखकालाहि अधिकार नव्हता आणि वाचकांना ते वाचण्याचाहि अधिकार नव्हता. पण असलेली परिस्थिति पालटण्याचा मनोभावाने यत्न करणारा एक जीवात्मा वामनरावांच्या चरित्रांत आहे; आणि म्हणूनच मनोरंजनाच्या वाचकांना ते चरित्र उत्पट लावलेसे अर्पण केले आहे.